

Márkus két korszaka

Szakadék vagy diszkontinuitás?

Heller Ágnes

Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

A szerzőről

Heller Ágnes filozófus, esztéta, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Kutatási területe az etika, az esztétika, a történet- és kultúrfilozófia, filozófiai antropológia. A hajdani Budapesti Iskola egyik legismertebb képviselője. Néhány újabb publikációja: *A short history of my philosophy*. Lexington Books, Lanham MD, 2011; *Aesthetics and modernity. Essays by Agnes Heller*; ed. by John Rundell; Lexington Books–Rowman & Littlefield, Lanham MD, 2011; *Az álom filozófiája*; Múlt és Jövő, Bp., 2011; *Olvasónapló, 2012-2013*; Múlt és Jövő, Bp., 2013; *Olvasónapló, 2013-2014*, Múlt és Jövő, Bp., 2014; *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*, Múlt és Jövő, Bp., 2015; *Olvasónapló, 2014-2015*, Múlt és Jövő, Bp., 2015; *Olvasónapló, 2015-2016*; Múlt és Jövő, Bp., 2016.

Abstract

The two periods in the life work of Márkus: a gap or discontinuity?

The starting point of the train of thought is the alleged gap or discontinuity in the life work of Márkus; it was, in fact, much more a consequence his physical displacement i.e. his emigration than that of a transformation of his *Weltanschauung* or an intellectual crisis. What seems to be a gap in his oeuvre, really, is a replacement of the centre and periphery in his thought; what was peripheral in his first philosophical period, later, in Australia, became a centre and vice versa. In the centre of the late Markus' philosophy was a theory of culture as a part and parcel of the theory of modernity. What remained the same behind the changes it was his philosophical character. The problem of 'culture' was undoubtedly in the centre of his thought in the Australian period. He made a distinction between the notion of culture used by cultural anthropology and the idea of high culture: the latter exists, according to his interpretation, only in modernity. The paper renders perceptible the philosophical style of Márkus by analysing his critical essay written on the Hegelian notion of 'Anerkennung'.

Heller Ágnes: Márkus két korszaka: *Szakadék vagy diszkontinuitás?*¹

Egy fiatalkori tanulmányában (*A lélek és az élet*) Márkus felteszi a kérdést, hogy Lukács két korszakát vajon szakadék választja-e el egymástól, vagy inkább diszkontinuitásról beszélhetünk. A kérdést az említett tanulmányban felveti, de nem dönti el.

Most én vethetnék fel hasonló kérdést Márkus művével kapcsolatban. Maga is nem egyszer tette ezt. Moszkvában, de Budapesten is – így mesélte–, elsősorban a modern tudományfilozófia, nyelvfilozófia és ismeretelmélet érdekelte, nem pedig a kultúra, még kevésbé a művészetelmélet. Csak, mikor Ausztráliában kezdett tanítani, jött rá arra, hogy az őt eddig érdeklő kérdések az ausztrál egyetemeken sokszorosan lerágott csontok, míg a kultúra voltaképpen senkit sem foglalkoztat. A művében fellelhető diszkontinuitás, ha tetszik szakadék, tehát inkább a helyváltoztatásnak, mint valamiféle világnézeti változásnak, vagy éppen válságnak tulajdonítható.

Önvallomás nem bírálható felül, főleg akkor nem, ha tényekkel is alátámasztható. Tény, hogy Márkus Tordai Zádorral együtt könyvet jelentetett meg a modern polgári filozófiáról, s ebben minden kultúrát is érintő kérdést Zádor elemzésére bízta. Tény, hogy magyarra fordította Wittgenstein *Tractatus*-át, és előszó is írt hozzá. Ezt az előszót a későbbiekben primitívnek tartotta, de én nem osztom ebben a szerző véleményét. A Ford ösztöndíjnak köszönhető amerikai tartózkodását az ismeretelmélet, különösen az észleléselemélet, tanulmányozásának szentelte. Egy az észlelést, mint „készenlétet arra, hogy” értelmező tanulmányát a *Filozófia Szemle* is leköszölte. Egy másik, Lukács korai munkáját elemző tanulmányában (*Lukács „első” esztétikája*) hosszasan elemzi, hogy 1911-ben Lukács elméleti érdeklődését az ismeretelmélet kötötte le, s csak később 1912-ben fordult az esztétika felé. Lukács ismeretelméleti kérdésfeltevéseit szerintem érdemeim felüli részletességgel elemzi.

Ugyanakkor már legelső írásaiban is foglalkoztatja sok minden, amire későbbi kultúra elméleti tanulmányában visszatér. Így például az elsőnek említett tanulmányban merül fel a kultúra funkciója az emberi tevékenységek rendszerén belül. Már itt is hangsúlyozza, hogy a kultúrának két fogalma van: az egyik fogalmat a magas kultúrával azonosítja, másik szerinte már akkor is szélesebb tartományt ölel fel. S már itt is megfigyelhető, hogy a

¹ Elhangzott Az MTA BTK Filozófiai Intézete által szervezett *Márkus György Emlékkülésen* 2016. december 3-án.

hagyományban Kant áll Márkushoz a legközelebb, mikor pl. finoman megrója Lukácsot azért, hogy nem veszi észre a kanti tételezésnek az „élményvalósággal” való összeférhetetlenségét.

Marx „antropológiájáról” írt műve, mely ma klasszikusnak számít, s melyet az amerikai diákok szorgalmasan tanulmányoznak, is beleilleszthető az ismeretelméleti kérdések sorába, habár ennek akkor Márkus nem volt teljesen tudatában. Nem teljesen volt ennek tudatában, írom, minthogy ezt a klasszikus művet egy Marx ismeretelméletéről szóló írás előzte meg.

Mivel Márkus kezdettől a végig hallatlanul lelkiismeretes tudós gondolkozó volt, semmiképpen sem akarta saját akkor kialakulóban lévő s modern szerzőkre támaszkodó ismeretelméleti álláspontját a fiatal Marxra, hogy úgy mondjam, rákényszeríteni. Mikor felsorolja (Marxot értelmezve) az emberi lényeg (*Gattungswesen*) konstituenseit, (mint munka, azaz teleológiai tevékenység, szabadság, univerzalitás, társadalmiság) olyan nagyon közelíti Marxot az akkor még nem ismert Heideggerhez, ahogy csak lehet. A *Gattungswesen* Márkus értelmezésében, funkcióját tekintve, azonos a *Dasein*-nel. Ezzel viszont hatályon kívül helyezi az ismeretelméletet és azt a „*conditio humana*” elemzésével helyettesíti – jóval az Ausztráliába való költözés előtt.

Márkus estében tehát nem beszélhetünk két korszak közötti szakadékról, inkább arról, hogy valami, ami ifjúságában gondolkodásának a periférián jelent meg később munkája centrumába került, s valami, ami korábban gondolkodásának centrumban volt, a későbbiekben a perifériára szorult.

A későbbi Márkus gondolkodásának középpontjában, mint tudjuk, a kultúra elmélete állt. A kultúra elmélete nála a modernitás elmélethez tartozik, annak egy szegmentuma, hiszen a kultúra, azaz a kultúra fogalma – legalább is Márkus elmélete szerint –, csak a modernségben létezik. De hát nem volt-e a Kis Jánossal és Bence Györggyel még a hatvanas években együtt írt könyve, melyet a barátok „Überhauptnak” becéztek, már egyfajta modernitáselmélet, illetve a modernitás elmélet egy szegmentuma?

Ami mindig, folyamatosan, állandóan, minden változásban azonos marad, az Márkus filozófiai karaktere. Említettem a lelkiismeretességet, az alaposságot, a „tudós” magatartást. Tudósnak lenni Márkus számára értéket jelentett. Tudósnak lenni annyit jelentett, mint megalapozottan, racionálisan gondolkozni. Márkus megvetette azt a manapság elterjedt filozófiai gyakorlatot, amit ő „antikvárius vagy muzeális filozófiának” keresztelt. Nála a megalapozottság az önálló gondolkodás, az új elgondolásának alapja volt, nem annak helyettesítője „A mai világban”, mondta nekem vagy négy évvel ezelőtt Gyuri, „nem lehetnék a filozófia professzora”.

Önállóságáról, magáért valóságáról, művei tanúskodnak.”Én nem írok soha könyvet, de esszét sem”mondta (bár tanulmányait néha esszéknek nevezi).” Minden írásom tanulmány, terjedelme hosszabb, mit egy esszé, de rövidebb mint egy könyv.” mondta egyszer. Annyit ír, mondta amennyit a téma megkövetel, pontosabban szólva, amennyit a téma számára megkövetel. „A gondolat határozza meg a terjedelmet nem az én akaratom s különösen nem a kereslet” mondta. S ez legkorábbi írásaitól egészen a legkésőbbiekig így volt és így maradt.

Még valami más sem változott meg Márkus filozófiai stílusában. A referenciák, mások írásainak, értelmezéseinek bemutatása. Ezek ugyanis ritkán kerültek a főszövegbe, majdnem mindig a végjegyzetekbe szorultak. Márkus gyakran utalt arra a szakirodalomra, ami őt érdekelte, amiből tanult, vagy amit akár negatív értelemben is fontosnak tartott. Ezeket a műveket is értelmezte, néha hosszasan elemezte, bírálta. De mindegyik nem a főszövegben került sor. A főszövegben semmi más nem maradt, mint az interpretandum (főleg egy klasszikus interpretandum), s annak Márkus féle önálló interpretációja. A főszövegben mindig az ő hangja szólalt meg, az ő gondolatai öltöttek testet. S egy dolgot Márkus kétségkívül kölcsönzött – többek között – a fiatal Lukácstól, ugyanis azt, hogy az interpretandum fölött áll minden interpretációnak. Pontosabban szólva azt, hogy csak olyan interpretandum érdemes az interpretációra, mely az interpretációk fölött áll.

A kultúra kérdése, mint említettem, a későbbi Márkus gondolkodásában a perifériáról a középpontba került. Márkus megkülönbözteti az úgynevezett antropológiai kultúraelméletet (mely kultúrának nevez minden identitásképző szokást és hitrendszert) az őt inkább érdeklő magas kultúra fogalmától. Ez (ugyanis a magas kultúra, a voltaképpeni kultúra) szerinte csak a modernségben létezik, mert együtt születik a haladás fogalmával, az újra való törekvéssel. A magas kultúra két formája a művészet és a tudomány, s e kettő között a filozófia. Mindkettőre jellemző a „hármasság”: alkotó, mű és befogadó. Mindkettőben (a művészetben és a filozófiában egyrészt, az úgynevezett társadalomtudományokban másrészt) kifejeződik, hangot kap a modernség két eszmerendszere: a felvilágosodás és a romantika.

Nos, nincs jó filozófia álláspont nélkül. Az álláspont a filozófus hite, meggyőződése, lelki és szellemi beállítottsága. Márkus mind a felvilágosodást, mind a romantikát egyaránt a modern kultúra kifejezőjének értelmezi, eddig a tudós lelkiismeretessége. Ugyanakkor mindig a felvilágosodás nagy képviselőit elemzi, tárgyalja, míg a romantika szintű nagy képviselőit esetleg megemlíti, esetleg nem. Megértő, de ugyanakkor elkötelezett. Sok szó esik tanulmányaiban Condorcet-ről, de alig szerepel Nietzsche, Kierkegaard vagy az kései

Schelling. Kant valóban a modern filozófia középpontja és meghaladhatatlan, de ettől még az idős Schelling is létezett.

S hogy megint a kontinuitáshoz illetve diszkontinuitáshoz térjek vissza. Ez az attitűd közel hozza Márkust a fiatal Lukácshoz, ugyanakkor semmi sem áll távolabb tőle, minthogy korát romantikus terminológiával a „tökéletes bűnösség korszakának” írja le. Hanyatló kultúrának azonban igen, egyfajta süllyedő világnak igen. A kortársa művészetét, ha nem is használja ezt a szót, Márkus dekadensnek, azaz hanyatlónak tekinti. Ugyanakkor a fiatal Lukáccsal szemben semmiben nem reménykedik. Racionalista szkeptikus. Ugyanaz persze sosem térhet vissza, még a filozófiában sem. Lukács, Benjamin, Adorno kora a múlté, de arra, aki a világra tekint, úgy véli Márkus, a mai világ torz tükörként fog visszatekinteni.

Már említettem Márkus két gondolkodási korszakának néhány folyamatosságát, azt, hogy nincs életében radikális fordulópont, nem válik Saulusból Paulussá, nem utasítja vissza második korszakában a korábit, akkor sem, ha másként gondolkozik, egyes korábbi könyvét vagy esszéjét (szerintem oktalanul) primitívnek tartja. Asztrológusoknak van min elgondolkozniuk: Lukács és Márkus ugyanazon a napon, április 13-án született, ugyanazon a csillagzat alatt, mindkettő filozófus, de filozófiai karakterek között nagyobb különbség nehezen gondolható.

Egyszer Márkusról írva említést tettem arról, hogy minden írására jellemző valami, amit „kognitív empátiának” kereszteltem. Márkus nem mindenevő, sőt, gyakran elutasít gondolkodókat, különösen moderneket, anélkül, hogy érdemben értékelné vagy elemezné őket, de az efféle eredendő visszautasítás is kognitív empátiára való törekvéséből fakad. Csak azokkal a gondolkodókkal akar mélyebben foglalkozni, akibe az első látásra, azaz első olvasásra, beleszeretett, mert fontos számára, hogy kognitív együttérzéssel tudjon beszélni azokról, akikről beszél. Nem kíván valakiről azért esszét írni, hogy kimutassa, milyen rossz, „reakciós”, felületes, tudatlan, barbár, végiggondolatlan. Fiatalkorában egy politikailag és eszmetörténetileg egyaránt fontos újságcikkekben, melyet kortársai „többféle marxizmusnak” kereszteltek, Márkus a Marx-interpretációk különböző irányzatait mutatja be, közöttük olyanokat is, melyeket nem oszt, s még olyat is (dialektikus materializmus), melyet elutasít. De mindegyik esetében érdekli, hogy amazok mit akartak mondani azzal, amit mondtak, hogy miféle értelmet akartak adni egy-egy szövegnek.

Kedvenc szerzői változnak, újak kerülnek személyes kánonjába, mások kikerülnek onnan, de még személyes kánonján belül is szelektál. Az kerül terítékre, akit legérdekesebbek, leginkább elemzésre méltónak talál, s ha már egyszer elemzésre méltó, akkor az egyetértés vagy nem egyetértés másodlagos tényezővé válik. Márkus szereti az agont, a filozófiai vitát,

konfrontációt, de inkább szóban, mint írásban. Írásban csak akkor, mikor az „ellenfél” érvét megfontolónak tartja, érdemesnek arra, hogy akár vitába is szálljon vele,

Így van többek között Benjamin és Adorno munkáival is. Közel állnak hozzá, de mégis egészen mások, már csak azért is, mert más generációhoz, s ezzel más világhoz is tartoznak. Nem ír azonban azokról a művekről, művészi tárgyokról, melyeket Benjamin vagy Adorno elemeznek. Mikor egyszer megkérdeztem tőle, hogy miért nem, azt válaszolta, hogy ő nem esztéta, nem ért hozzá, s nem szeret dilettáns módjára írni. Ez valóban így volt, mivel Márkus egyszerre volt büszke és szerény. Ugyanakkor hadd jegyezzem meg (amit neki sokszor mondtam), hogy azért is tartózkodik attól, amit „dilettantizmusnak” tekint, mert nem kedveli azokat a művészi alkotásokat, melyekről az említett filozófusok írtak. Ami a zenét és képzőművészetet illeti, Márkus ízlése közelebb állt Lukácséhoz, mint bármelyikünké, talán Fehér Ferenc kivételével,

Mindeddig általánosságokat mondtam Márkus filozófiájáról, személyiségéről, de attól tartok, hogy ezek az általánosságok nem adnak igazán képet filozófusi jelentőségéről. Ezért most azzal próbálok, hogy röviden bemutatom egy írását s ezen az íráson keresztül gondolkodását működésben. Megint csak hozzáteszem, hogy az „anyaghoz”, azaz az interpretandumhoz való viszonya nem sokat változott. Elemez egy szöveget, keresztül-kasul, kérdéseket tesz fel a szövegnek, az elemzés kerete bővül, ismertet és elégtelennek minősít néhány közismert értelmezést, újra nekifog más szempontból, mígnem végül eljutunk a csattanóig. Elemzései ugyanakkor egyre tökéletesednek, a hagyomány, melyre szabadon hivatkozik, egyre inkább kiszélesül, s az elemzése eredménye egyre inkább túlmegy, túlmutat a szövegen és önálló világmagyarázattá alakul. Egy olyan tanulmányt választottam, mely utolsó nagy könyvében sem jelent még meg, s így eddig nem írtam róla. A *Thesis Eleven* 2015-ös, Márkus filozófiáját bemutató számában olvasható. Címe: „A hegeli „elismerés” (Anerkennung): Egy kritika.”

Filozófiai detektívregénnyel állunk szembe, csattanóval.

Már az elemzés kezdetén sejthettük, hogy majd jön egy csattanó, mivel már a kezdetén Márkus egy filozófiai rejtéllyel szembesít. Hegel a *Fenomenológiában* az „öntudat” elemzésekor az „elismerés” gondolatát az „elismerés” fogalmának meghatározásával kezdi. Utána azonban egy olyan alakzattal (Gestalt) folytatja, (úr és szolga), amely nem felel meg az elismerés már megfogalmazott fogalmának. Milyen logikus lenne a vágy, majd a háború, az élet kockára tévése s a élet választása után egyenesen levezetni szolga és úr, azaz az aszimmetrikus kölcsönösség viszonyát! Minek ide a kölcsönös elismerés fogalmát közbeiktatni? Márkus erre (most) nem válaszol, ehelyett hivatkozik egy másik hasonló

„esetre”, méghozzá a hegeli *Logikából*. Itt Hegel bevezet kétféle végtelenséget: a jó végtelenséget és a rossz végtelenséget. Az előbbi éppen úgy „kilóg” a *Logika* narratívájából, mint az „öntudat” elemzésekor az elismerés általános fogalma (Hozzáteszem, hogy tudtom szerint Márkuson kívül senki sem figyelt fel erre a hasonlóságra). Hogy ennek a hasonlóságnak a csattanóban szerepe lesz, azt már itt borítékolhatjuk.

Márkus előrebocsájtja, hogy elemzése a szubjektivitás metafizikájának kritikájába fog torkolni, de másként, mint Heidegger esetében. Mert míg Heidegger Hegelnél a szubjektivitás metafizikáját (hangsúly a szubjektivitáson) nehezményezi, addig Márkus a szubjektivitás metafizikáját (hangsúly a metafizikán). Hogyan? Következik az előrebocsájtott probléma elemzése.

Míg Hegel *Logikájában* a „jó végtelenség”, azaz a végtelenség fogalma az abszolút szellemben „érkezik el” abszolút meghatározott eszméjéhez, úgy az kölcsönös, szimmetrikus elismerés, az öntudatra ébredt megvalósult szellemben. Az elismerés fogalma és a jó végtelenség fogalma tehát – Márkus szerint – azért „lóg ki” a *Fenomenológia* illetve a *Logika* narratívájából, mert a narratíva metafizikus lezárását előlegezi

. Márkus nem áll meg ennél az értelmezésnél, minthogy inkább trambulinként szolgál számára. Ebből kiindulva ugyanis arra következtetésre jut, hogy a modern világ elemzésekor így a *Jogbölcséletben*, Hegel nem tud ezzel a rendszerlezárással mit kezdeni. A modern világ, ahogy Hegel leírja, cseppet sem felel eszméjének, aminek a rendszer követelménye szerint meg kellene felelnie. Hogy kerül az objektív szellem rendszerbe illő meghatározásába például a „Pöbel”, azaz a csőcselék? Vagy akár az, hogy a fogalmára jutott öntudat megtestesítője a modern világban a bürokrácia? Márkus azért szereti Hegel vallásfilozófiai előadásainak befejező mondatait, mert azokban Hegel maga látja be, hogy a dolog bizony nem megy, azaz csak a filozófiában, a filozófusok közösségében megy, s ez számára sem nagy vigasz.

A szubjektivitás történetének metafizikai rekonstrukciója így hát csődöt mond. De az ebből levont következtetés már nem csak Hegel rendszerét érinti. Márkus ugyanis elemzéséből messzemenő (s szerintem igaz) következtést von le, mely szerint (idézem) „a végeesség princípiuma felülír a metafizika által garantált minden bizonyosságot”. Valóban.

